

най-важните исторически събития на столетието, осъществяване на връзка със съседните балкански и славянски народи, оригинално литературно творчество, поддържане на народностното самочувствие.

Елена Узунова

Приписките в славянските ръкописи като домашен извор за процеса на ислямизация по българските земи през XVII век

Българската историография разполага със сравнително малко домашни извори за историята по нашите земи през епохата на турското робство. Основен дял за установяване на различни факти и събития, свързани с живота в тогавашната Османска империя, имат архивите от османотурски документи и свидетелствата на чуждестранните пътешественици, преминали през балканските земи. Извънредно ценен, но сравнително малко използван досега домашен извор представляват приписките, запазени в славянските ръкописни и печатни книги.

Още в първите десетилетия на XX век българските учени проявяват системен интерес към събирането и обнародването на приписки и бележки по ръкописните и старопечатните книги, надписи по църкви, надгробни плочи, църковна утвар и др. В резултат на тези издирвания са публикувани отделни сводове от текстове, съдържащи богат исторически и литературен материал. Сред тях са трудове на Ю. Трифонов, Й. Иванов, Ив. Гошев, Ив. Русева¹ и др. По-късно, през 60-те—80-те години, проучването на приписките като домашни извори продължава в обнародваните студии на М. Стоянов, Д. Петканова, Ив. Буюклиев, Д. Леков, А. Алексиева, К. Мирчева² и др.

¹ Стояновић, Љ. Стари српски записи и натписи. Књ. 1—6 Београд—Ср. Карловиц, 1902—1926; Трифонов, Ю. Приписки и бележки с летописен характер. — Период. сп., 63, С., 1903, 773—780; Русева, Ив. Приписки и бележки по нашите писмени паметници. — Изв. на сем. по слав. фил., 4, 1921, 1—48; Гошев, Ив. Стари записки и надписи. — ГСУ, Богосл. фак. 4—14, С., 1926—1937; Иванов, Й. Български старини из Македония. Фототип. изд. С., 1970. 703с.

² Петканова, Д. и Ив. Буюклиев. Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи. — Бълг. ез. и лит., 1962, 6, 15—22; Петканова, Д. Старобългарският книжовник. — Славистични студии. Сб. по случай V междунар. слав. конгрес в София С., 1963, 493—513; Неофит Рилски. Приписки в библиотеката му. — Литературен архив. Т. 6, С., 1976. 286 с.; Стоянов, М. Приписки в българските ръкописни книги. — В: Букви и книги. С., 1978, 62—101; Христова, Б., Д. Караджова

През последните десетина години се разработват многоаспектни по своята проблематика научни теми, свързани с историята и културата по българските земи по време на османското владичество и епохата на Ранното възрождане. В областта на археографията са проучени редица важни книжовни центрове, чиято дейност и разцвет се отнасят към XVI—XVII в.: Враца и Врачанският манастир „Св. Троица“, София и околните софийски манастири, Рилският манастир, Етрополе и Етрополската обител „Св. Троица“ — Варовитец, с. Аджар (дн. Свежен, Карловско), Карлово, Кукленският манастир „Св. Врачове“, някои от манастирите на Света гора и др. Наред със специализираните историографски трудове проучванията по проблемите на археографията, книгознанието и развитието на българската литература и език дават основание да се говори за XVI—XVII в. като за преходен период в историята на народа ни.

Въз основа на задълбочените проучвания на огромните по обема си османотурски архиви специалистите в последните години разработват специфични общоисторически и демографски проблеми на българската народност през XVII в.³ В тези приноси за историографията публикации ученията достигат до съществени изводи за особеностите на този преходен исторически период. По отношение на обществено-икономическото и духовното развитие на християнското население в пределите на Османската империя по това време трябва да бъдат отчетени няколко характерни момента, свързани с политическите интереси на държавната власт. Независимо от претърпените военни неуспехи в отношенията си с Венеция, Русия, Австро-Унгария и Полша, докъм 80-те години на столетието Турция вече е оформила своята територия на три континента — Европа, Азия и Африка. За да може да стабилизира външнополитическото си положение, османската държава засилва мерките, предприети за ислямизиране на християнското население, с цел да си осигури по-здрав тил по време на организираните военни походи. За разрастване на ислямизационния процес допринасят и някои политически, икономически и културни фактори, като активното участие на Кримското ханство във войните на Турция с Полша и Русия; потушаването на бунтовете в Македония, Дебърско, Чипровец; неколкостранното увеличаване на размера на данъците за българското население в сравнение с предходните XV и XVI век; липсата на единна българска църква и др. Южнославянската християнска общност е разпределена между три балкански църковни институции — Цариградската гръцка патриаршия, Охридската архиепископия и Ипекската сръбска патриаршия, поставени в пълна зависимост от върховната турска държавна власт при решаване на всички обществено-икономически и духовни въпроси на източноправославното население.

и Е. Узунова. Приписки по българските ръкописи. X—XVIII в. Т. 1. Бележки на скрипторите. С., 1989 (под печат).

³ Ползена библиографска информация по тези въпроси вж. у: И в а н о в а, Св. Етнодемографски изследвания за периода XV—XVIII в. в съвременната българска историография. — В: България през XV—XVIII в. Историографски изследвания „България XV—XIX в.“ Т. 1. С., 1987, 155—169. По-нови проучвания по проблематиката вж. у: Г е о р г и е в а, Цв. Еничарите в българските земи. С., 1988. 238 с.; Г р о з д а н о в а, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989. 725 с.

През XVII в. основните скрипторски центрове по българските земи доразвиват ръкописната традиция, като наред с богослужбната книжнина, предназначена за всекидневната работа в църкви и манастири, се изготвят кодекси, съдържащи нравствено-поучителни, апокрифни, легендарни, патерични и агиографски творби, оформени в дамаскинарски и други сборници със смесено съдържание. Като съществени черти в характеристиката на културния живот на българите се извяват демократизацията на книжнината и повишеният интерес към процесите на изготвянето на книгата, навлизането на елементи от народния език и появата на новобългарски преводи на литературни и богословски съчинения.

Сред най-изявените преписвачески и културни центрове през столетието могат да се посочат Рилският манастир, Враца и Врачанският манастир „Св. Троица“, Елешнишкият манастир „Св. Богородица“ (Яковщица), манастирите около София — „Успение Богородично“ при с. Черепиш, „Св. Богородица Витошка“ при с. Драгалевци, „Св. Иван Рилски“ (Германски) до с. Лозен и др., Етрополе и Етрополският манастир „Св. Троица“ (Варовитец), Прилепският манастир „Преображение“ (Зръзей), Търново, с. Аджар (дн. с. Свежен, Карловско), Карлово, Ловеч, Кукленският манастир „Св. Врачове“ и др.

Преките изворови данни за обществено-политическия и културния живот по българските земи от XVII в. могат да се почерпят от известните засега около 110 ръкописа, съдържащи бележки на скрипторите, както и от множество други, по-рано създадени книжовни паметници, с изписани от техните притежатели и читатели по-късни приписки. В тях се споменават имена на кописти, настоятели и ктитори, участвували и подпомагали създаването на славянската книга; сведения от различни области на обществено-политическия, икономическия и духовния живот на християнското население. Сред споменатите в скрипторските бележки имена на утвърдени книжовници са например йеромонах Никифор от Рилския манастир; етрополските монаси Даниил, Рафаил и Йоан, книжовникът Никита; дяк Драгул, Йов Шипатовац, даскал Рашо от Врачанския манастир „Св. Троица“; йеромонах Висарион от манастира Зръзей; поп Йовко, поп Недялко, даскал Филип, Аврам Димитриевич от с. Аджар и Карлово; Душко Граматик от Ловеч, Кръстьо Граматик от Кукленския манастир, поп Богдан от с. Славовица, Плевенско, йеромонах Калиник от Калугеровския манастир „Архангел Михаил“, йеромонасите Евстратий и Герасим от Черепишкия манастир „Успение Богородично“; Кою Граматик от Гложенския манастир „Св. Георги“; Пимен Зографски, работил в Света гора и др.

Сред най-известните ръкописи, създадени през XVII в., са служебен миней за м. ноември⁴ от 1618 г., Данилиовият пролог⁵ от 1620 г. и часослов и дамаскин⁶

⁴ НБКМ № 534. Цонев, В. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. С., 1923, с. 59.

⁵ НБКМ № 1042. Стоянов, М. и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. С., 1964, с. 285—286.

⁶ НБКМ № 5/979. Христова, Б. Д. Караджова и А. Икономова. Български ръкописи от XI до XVIII в., запазени в България. Своден каталог. Т. 1. С., 1982, с. 166.

от 1640 г., изписани от Даниил Етрополски, часослов⁷ от 1634 г., Беляковският сборник⁸, Сборник (Кокалияски, Урвишки)⁹ от първата половина на XVII в., Софийски сборник¹⁰ от средата на XVII в., Аджарски апокрифен сборник¹¹ от XVII—XVIII в. и мн. др.

Наред с културната информация, съдържаща се в запазените множество скрипторски бележки от XVII в. и по-късни приписки, извънтекстовите добавки по славянските ръкописи отразяват българското национално самосъзнание и чувството за историзъм. Те, както и фактите, засвидетелствувани в документи от османотурски, западноевропейски и друг произход, археологическите проучвания, епиграфските паметници и др. доказват разрастването на ислямизационния процес през XVII в. и разкриват конкретните форми на проявлението му по българските земи. Историческата информация за него, запазена в приписките от това столетие, може да бъде обособена в следните групи: 1. външнополитическо и военно състояние на Османската империя и неговото отражение в съдбата на християнското население; 2. икономическото угнетяване и проявлението на турската данъчна система; 3. културно и духовно потистичество над християните.

Както беше споменато по-горе, през 40-те—80-те години на XVII в. Османската империя води продължителни войни с държавите, включени в Свещената лига, като по-голямата част от военните действия завършват с неуспех или поражение на турските войски. В някои приписки са отразени моменти от подготовката и придвижването на султанската армия, осъществявано през българските земи. Така още в бележката към часослов¹² от 1634 г. на известния етрополски книжовник поп Йовко, работил и в Аджарския скрипториум по времето на пловдивския епископ Христофор, се чете:

„... Писа се в село Хаджар, в Средна гора, в годината 7143 [=1634], в месец октомври, 31 ден се завърши. Тогава черибашията Али Чауш прекара войници от Пловдивския кадилък в Загорие и го оплени много. След това се беше събрала много войска в пловдивското поле — 160 хиляди. Тогава беше дошъл царят в Дренополе (Одрия), тогава се бяха събрали 7 български крале — кнезове (старейшини) на Русе.“

В приписката са отразени военните приготовления на султан Мурад IV Гази (1623—1640) за войната му с Полша. През 1634 г. владетелят е отседнал в Дренополе (т. е. Адрианопол — дн. Одрин), а черибашът Ал Чауш (началникът на еничарите) е превел 160-хилядна армия през Пловдивската област в Северна България, тъй като Мурад IV е наредил за предстоящата война да се съберат войските в Молдавия и Влахия, откъдето да навлязат в Полша¹³. Това се отразява и върху

⁷ Хилендар № 360. Богдановић, Д. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 144.

⁸ НБКМ № 309, Цонев, Б. Опис. Т. 1, 254—257.

⁹ ЦИАИ № 368. Христова, Б. и др. Цит. съч., с. 193.

¹⁰ НБКМ № 684 Цонев, Б. Опис. Т. 2, 224—232.

¹¹ НБКМ № 326 Цонев, Б. Опис. Т. 1, 315—320.

¹² Хилендар № 360; приписката се намира на л. 2536—254а.

¹³ Тези събития са отразени подробно в известния исторически труд на английския дипломат R u s a u t, P. The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677. 1688, L., p. 44.

многобройните задължения на българското население, поради което в Русе са били свикани седем „кнезове“ (название на кметове и старейшини на селата в Северозападна България), отговорни за набиране на войннци (категория зависимо немюсюлманско население, главно българи).

В приписки от 60-те години на XVII в. може да се открие отражение на водената австрийско-турска война от 1664 г., военните маневри на османците по балканските земи и тежкото икономическо положение на християнското население в западнобългарските области. Сред тях интерес представляват например двата записа¹⁴ в Софийския сборник от средата на XVII в. В първата приписка, запазена от 1664 г., се известява за преминаването на султан Мехмед IV Авджи (1648—1687) през София на път за Белград. Притежателят на ръкописната книга отбелязва на л. 261 а:

„Да се знае кога мина царят през София, та отиде срещу маджарите и отседна в Белград, в годината 7172 [=1664], през месец март, на 29. . . Тогава маджарите ги разбиха и им плениха хазната и топовете, и всичко. И много от тях (турците) бяха посечени, други бяха подгонени и сами всякогна.“

Претърпяното поражение на турските войски и последвалите големи загуби вероятно са една от причините за повишаване цените на основните селскостопански продукти, което заедно с неплодородието изостря и без това тежкото икономическо положение на областите с българско население. Всъщност завръщането на победените османски части през София съпада с този кризисен период, когато жителите на София и областта Загоре (едно от названията на Северна България) е трябвало да изхранват преминаващата през земите им армия.

„Пак да се знае, че после възирът мина през София и отседна за 4 дни в годината 7175 [=1667], през месец юли, на 16 ден. Тогава беше гладна година. В Софийско кило жито беше по 3 хиляди [пари?] и овесът [се продаваше] по 40 аспри, та хлебарите месеха овес и ечемик. И измираха хората от глад по Загоре и в Белград. Безброй хора умряха от нужда, ох, о, заради нашите грехове.“

Сред най-интересните приписки от последното десетилетие на XVII в., домашен извор за отгласа на продължителните войни на Турция с държавите от Свещената лига, политическите размирици в султанския двор, икономическото състояние на християнското население и не на последно място — едно от малкото преки български свидетелства за потушаването на избухналото през 1688 г. Чипровско въстание, е записът на поп Петър, оставен в Панагюрския апокрифен сборник¹⁵, изписан през втората половина на XVI в. В досегашната историографска и археографска литература тази приписка е известна като летописен разказ на поп Петър от село Мирково.

Още през миналия век изтъкнатият български учен Марин Дринов насочва вниманието си към този текст, съдържащ интересни и важни сведения за политическата обстановка в Османската империя през 80-те години, както и данни за разоряването на богатото рударско средище Чипровци, център на едно от първите голе-

¹⁴ НБКМ № 433. Б. Цонев. Опис. Т. 1, 442—449.

¹⁵ НБКМ № 684. Текстът е поместен на л. 261а—261б.

ми въстания на българите против чуждата власт. Студията на видния историк „Български летописен разказ от края на XVII век е публикувана в „Периодическо списание“ от 1882 г. и досега представлява най-подробното изследване на известната приписка. Бележката на поп Петър е цитирана многократно, но с оглед значението ѝ като домашен извор за историята на балканските земи от последната четвърт на XVII в. тук ще бъде предадена цялостно:

„Пиша аз, йерей Петър, да се знае колко време бях поп на село Мирково. И беше поп Стоян, [с когото] заедно държахме село Мирково [по времето на] злочестивия цар султан Мехмед, да го убие бог и да го порази, че той разсипа християнската вяра и големи църкви и големи градове. Избяга [населението на] честитата земя Загоре.

Та пак се яви байрак от запад, та дойде досред земята [ни] от Беч (Виена), от Будим (Буда-Пеща), от Янек (вер. гр. Янова — дн. унг. гр. Йено), дори до Златната ябълка (Венеция?). Та се провървяха турци и презморци, татари и каталанци (испанци), и хинди, и минди, и опашата вяра. Та ги вдигна цар Мехмед на война, и сам тръгна. И везир му беше Кара кехая, та тръгнаха [войските] в тази година. Изгина турската войска, плениха я латинските войски; цар Мехмед и Кара кехая едва избягаха назад.

И да знае, който чете, да види, че това беше от бога. Даде бог скъпо жито, сирене скъпо. За Загоре [сиренето] струваше по 170 гроша. Та беше зло и неволя, и зли зими. Да не дава господ вече таквис зли години [като тази] 7198 [=1690] година.

Та пак дойде Еен паша отпрез морето, та дойде на Цариград при цар Мехмед. Та цар Мехмед му даде София да държи пашалък (да управлява). Та отиде Еен паша на война срещу Будим, та се би с аламанците (немците) през тази година. А той не успя нищо да стори на аламанците, ами дойде, та събра всички турски войски и се обърна срещу цар Мехмед, [който беше] в Цариград, та удари цар Мехмед и Цариград. Стана чудо в Цариград — изгинаха турци аяни и тефтердари, капиджии и бостанджии, и затвори цар Мехмед. А това направи брат му цар Сюлейман.

Тази година житото беше берекет. А Еен паша се върна към София. Докато дойде до София, той разсипа аяните, където премина, та дойде в София. Та аяните и кадиите, и моллата се изтровиха от страх от Еен.

Та седя [Еен паша] в София един месец, та изпрати цар Сюлейман улак (вестносец) до него да замине [Еен паша] за Белград да се бие, а той не ще да иде, а царят стори нифрам (изпращане на въоръжено местно население срещу опасно за правителството или за обществения ред лице) на него да се бие. Та затвориха клисурите и друмовете, за да не го пуснат. Та турци и рая, и кадии седяха цял един месец по проходите, за да не избяга Еен паша, а той тогава тръгна да отива към Белград. А то дойдоха аламанците, та превзеха Белград и стигнаха до Ниш. И Еен (Ееновите войски) се спряха при Ниш, а те (немската армия) отидоха в Босна да превземат Босна. А Еен паша пусна войските (си), та оплена Кинровец и (го) погуби и пороби.“

Посочената в приписката дата 1690 е годината на нейното изписване, докато съобщените тук събития са вероятно от периода след 1683 докъм 1689 г. В бележката си поп Петър дава някои подробности за военните действия и пораженията на турската армия под Виена и Белград; сведения относно метежа на отцепилия се от централната власт османски военачалник Йеген Осман паша (в текста — Еен), самоволно отстъпил Белград на австрийските войски, и за неговите действия в поверения му софийски санджак. Според автора на приписката поражението, нанесено на турските войски от „латинската войска“ е израз на победата на християнската вяра над мюсюлманството, а последвалите тежки зими и поскъпването на храните са наказание от Бога за българския народ.

В приписката се разказва за свалянето на Мехмед IV от власт и възкачването на неговия брат Сюлейман III (1687—1691), като този преврат е бил съпроводен с нечувани зверства и грабеж. Новият султан назначил Йеген Осман паша за управител на румелийското беглербегство с център София. Йеген паша бил поставен и за сераскер (главнокомандуващ) на войските, които трябвало да се сражават срещу австрийците. Всъщност в бележката се съобщават подробности за придвижването на разбунтувалите се привърженици на този турски военачалник. Като български извор, свързан с потушаването на Чипровското въстание от 1688 г., тук е посочено името на Йеген паша, участник в разорвяването на въстаническият център.

Въстанията и бунтовете на българското население в Македония, Дебърско, Северозападна България предизвикват масово ислямизиране на немюсюлманското население в тези краища като мярка за усмиряване, предприета от централната държавна власт. „Подобни акции се провеждат и във важни в стратегическо отношение или труднодостъпни области както в българските, така и в останалите балкански провинции на империята в условията на разпаден, най-вече по време на „свещени войни“, религиозен фанатизъм.“¹⁶

Нестабилното военно и външнополитическо положение на Османската империя през XVII в. са една от предпоставките за провежданите успешни арабски и татарски набези върху различни части на турската държава, населявани от жители християни. Според извършените демографски изследвания по архивни материали от XVII в. през 40-те—70-те години на века се засилва ислямизационният процес в Североизточна България. За това допринася и активизираното се Кримско ханство, чиито войски участвуват във войните на Турция с Полша и Русия. По-късно, в края на 80-те години, се провежда и походът на кримския хан Селим Гирай, опустошил редица селища в цяла Северна България.

Посочените исторически факти, примери за чуждоверско потисничество над православното население, са отразени в някои приписки на български кописти, работили в първата четвърт на века. Така в служебен миней¹⁷ от 1618 г., изписан от познатия книжовник-орнаментатор Пимен Зографски, е запазена интересна бележка, съдържаща сведения от историята на светогорските манастири Зограф, Кастамонит и „Свети Панталеймон“-Русик, станала в резултат на арабските напа-

¹⁶ Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989, с. 574.

¹⁷ НБКМ № 534.

дения над Атонския полуостров. През следващата 1619 г. в Гложенския манастир „Св. Георги“ е преписан постен триод¹⁸. Според текста на скрипторската бележка, оставена на задната подвързийна кора, ръкописът е дело на книжовника Кою от Брестница. Наред с някои сведения от историко-културен, астрономически и стопански характер тук копистът използва изреча „... тогизи се прочюжа татаре“, който вероятно може да бъде свързан с известни военни събития от 1618—1619 г., когато татарски военнопленници са били отведени в Полша, а по-късно, по заповед на турския велик везир Халил, на полско-турската граница са разположени и татарски войски¹⁹.

За татарски нападения по областите на Северна България се говори и в приписки докъм края на века. Например сведение за регистриран набег на кримските татари над град Плевен се съдържа в запис от 1690 г., запазен в октоих № 63 от сбирката на Църковния историко-архивен институт:

„Да се знае, [че] когато дойде Татар хан в град Плевен, не остана хич (никак) добитък, ни жена, ни девица, в годината 7198 (=1690), през месец октомври.“

Почти непрекъснатото състояние на война с по-близки и по-далечни европейски и азиатски държави, различните по сила и продължителност метежи и бунтове срещу централната държавна власт на недоволни османски местни владетели, на еничарски и други военни части утежняват икономическото положение в Турската империя. Султанската власт облага немюсюлманите с повече на брой и по-големи по размер данъци; християните са ощетявани при унаследяване на своите имоти, те нямат политически права и не могат да участвуват в управлението на държавата. В много случаи като важна причина за преминаване на част от християнското население към религията на завоевателите може да се посочат икономическата принуда. Според подробни демографски проучвания е доказано, че до 50-те години на XVII в. например номиналните размери на данъка джизие (поголовен данък) нарастват с 6—7 пъти в сравнение с XV и XVI в. Продължават да растат разнообразни държавни вземания, свързани с подsigуряване на османската армия с храни, дрехи, превоз.

Илюстрация на засиления данъчен режим и на тежките икономически проблеми, които изпитва християнското население, е скрипторската бележка на йеромонах Даниил Етрополски, изписал служебен минея за месец юли²⁰ от 1643 г. Известният етрополски калиграф и художник е завършил книгата си по време на игуменствуването на друг познат книжовник от манастира Варовитец — йеромонах Рафаил. Тук са споменати търновският митрополит Макарий, преславският епископ Калиник, ловчанският епископ Кирил и червенският епископ Гавриил (с. Червен е било в миналото седалище на Русенската митрополия).

¹ Тук книжовникът съобщава следното:

¹⁸ Свищов, читалище „Еленка и Кирил Д. Аврамови“, № 9.

¹⁹ По-подробно вж. Hammer, J. Geschichte des Osmanischen Reiches T. IV, Pest. 1829, S. 505.

²⁰ ЦИАИ № 99. Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод на българската църква в София. С., 1900, 144—145.

„С волята на отца и съдействието на сина, и извършението на светия дух в годината от създание Адамово 7151 [=1643] изписах аз, многогрешният йеромонах Даниил, този миней за месец юли. . . в дните на турския цар султан Ибрахим и великия везир Мустафа. В тази година излезе обява да се преброи цялата турска държава, както в дните на кесар Август, и имаше голям смут сред хората, каквото никой от човеците не може да опише, а само вишният бог.“

В приписката копистът отбелязва един важен исторически факт — извършеното преброяване на населението и имотите в турската империя, което е имало вероятно връзка с повишаване размера на данъците. Това специално държавно решение и произтичащите от него промени в данъчното облагане са внесли голям смут сред немюсюлманите. В бележката си Даниил Етрополски прави аналогия с евангелския разказ за преброяване на населението по време на император Октавиан Август, за което се говори в евангелията от Лука (гл. XI—XII) и Матей (гл. XIII—XIV).

В някои записи от времето на войните с държавите от Свещената лига са отразени поскъпването и недостигът на храни, изземани за нуждите на османотурската армия. Бързото повишаване на цените заедно с неплодородието и епидемиите от чума и други болести са голям бич за живеещото в мизерни условия християнско население. Домашен извор за тежкото икономическо положение на българите в селищата около Балкана е бележката в дамаскин²¹ от 1686 г., изписан в с. Аджар, където копистите казват:

„. . . Изписа се тази божествена книга, наречена Дамаскин, в село Ханджар, от ръката на грешния даскал Недялко и неговия син Филип в годината 7194, а от рождество Христово 1686. Тогава беше голям глад, кило то пшеница беше 500, а кило то рж — 380 [аспри], а кило просо вървеше колкото ржта, че го нямаше никак. И се продаде в село Ханджар шиник просо за семе за цял грош. Който продаваше — пееше, а който купуваше — плачеше. Дали за цар, дали за гърло [да остане]. След това даде бог голям мор по всички градове и села, заради възгордяването и самозабравянето човеческо, защото бяха забравили бога и над сиротите да се смияват, и за спасението на душата си да раздават. . .“

Според текста на цитираната приписка килограм пшеница се е продавал за 500 пари, кило рж — по 380 пари, а един шиник просо (равняващ се на 9 кг) — по цял грош, т. е. по 40 пари.

През XVII столетие от българския народ все още се събира редовно т. нар. кръвен данък — девшурме²², което има важно значение за провежданата асимилаторска политика на Балканите. В едно влахомолдавско четириевангелие²³ от 1572 г., битувало през XVII в. в българска среда, е запазена приписка за събиране на деца за еничари през 1623 г. Това свидетелство е изписано по времето на известния търновски митрополит Гавриил.

²¹ Ленинград, БАН, Собр. Срезн. 24. 432.

²² По тази проблематика съществува доста обширна литература, но едно от последните изследвания е монографията на Георгиева, Цв. „Еничарите в българските земи“, С., 1988, 239 с. Вж. и посочената там литература.

²³ НБКМ № 873. Ст о я н о в, М. и Хр. К о д о в. Опис. Т. 3, 42—46.

„Да се знае кога е изпратил цар Мехмед силния Склав да дойде в село Мъглиж [През] месец януари, на 13 ден. Та взеха от Мъглиж 80 и 13 (т. е. общо 93) еничарчета. А Склав попита селото: „Къде ви е попът?“ А селото наклевети поповете, рекоха: „Избягаха в манастира.“ Склав изпрати 8 колчие (пазачи) в манастира за поповете. Те (поповете) не бяха там, но [там бяха] само монасите йеромонах Гервасий и монах Анастасий, и монах Богослов, и монах Стефан. Та [турците] избиха калугерите и плениха манастира. Така да знаете, братя, които дойдете следващи, когато чуете, че Склав идва, вие далеч да бягате от силния Склав, заради страха, който са преживели тези братя.

Ох, ох, ох, окаяни грешни. В годината 7131 [=1623].“

В приписката е отразено провеждането на набора от български момчета за еничари, извършен по издадения през 1622 г. султански ферман. По архивни издирвания, направени от български и чужди учени, през XVII в. е имало няколко такива акции — през 1601, 1610, 1622, 1638, 1646 и 1666 г.²⁴ В запис а е посочено името на султан Мехмед, но това вероятно е грешка, допусната от автора на приписката, тъй като в периода 1618—1622 г. на власт е Осман; през 1622—1623 г. царува за втори път Мустафа I, а от 1623 до 1640 г. начело на държавата застава Мурад IV Гази. Тук е отразено събирането на кръвния данък в село Мъглиж, Казанлъшко. В ползния труд на Цв. Георгиева, посветен на еничарството по българските земи, е посочена разглежданата тук приписка²⁵, но авторката е допуснала известна грешка при отчитане броя на взетите от областта момчета, като е цитирала цифрата 8013, вместо съобщеното в оригинала число 93.

Споменатото в запис а име Склав е персонифицирано от гръцката дума σκλάβος, -б — роб, пленник, което стои във връзка със съдържанието на извора. Освен събирането на кръвен данък тук е отразена и още една специфична особеност на ислямизационния процес — верската нетърпимост и духовният гнет на мюсюлманите над християнското население. Този антагонизъм между двете общности е фиксиран в множество текстове на записи по славянските ръкописи като отношение на поробените християни към завоевателя, изразяващо се чрез употребата на различни формули.

Конкретно свидетелство за предприетите мерки от централната власт и османотурските местни владетели за религиозно и народноно асимилиране на българите се съдържа в скрипторска бележка на Даниил Етрополски в богородичник²⁶ от 1636 г., изписан по времето на Захарий, игумен на етрополския манастир Варовитец. Ръкописът е бил поръчан от Тихан от с. Видраре, Софийско:

„... В това време дойде в Етрополе огромно множество войска, а в София паща Чанпала Оглу разруши църквите...“

²⁴ Георгиева, Цв. Цит. съч., с. 78.

²⁵ Пак там, с. 79.

²⁶ Сборник от богородични тропари и други химнографски творби. Последният лист от ръкописа, на който се е намирала бележката, днес е загубен. За повече подробности, свързани с книжовния паметник, вж. например М у т а ф ч и е в, П, Из нашите старопащински манастири. — СББАН, 27, С., 1931, 54—55.

Споменатият тук „Чанпала Оглу“ (Джанбулат заде), известен с необуздания си характер и жестокост, е капуданпаша (адмирал) на султан Мурад IV Гази и по-късно беглербег на Румелия.

Краткият преглед на българските приписки от XVII в. дава основание да се направи заключението, че наред с многобройните исторически и културни факти в тях намират отражение и различните елементи на ислямизаторската политика на турската държавна власт. Този домашен изворов материал може да бъде полезен за проучване на историческите, демографските, политическите и културологичните проблеми на балканските земи, включени в пределите на Османската империя, като подкрепя с автентична информация изследванията на наши и чуждестранни учени и спомага за пълноценното научно интерпретиране на историческите факти.

Юлиана Рот (Мюнхен)

За първообраза на „Хубавата Драгана“ и „Хубавинка Янка“. Принос към историята на преводната възрожденска литература

Едно от произведенията на преводната възрожденска литература, чийто произход досега се е смятал за неизвестен, е новелата „Хубава Драгана като хусарски полковник“, издадена през 1850 г. от шумения учител Милан Д. Рашич. Тя не е публикувана отделно, а представлява част от сборник със заглавие „Любител на българското просвещение“¹, който освен въпросната новела съдържа откъслечи от античната история, текстове по естествознание, както и поучителни слова за насърчение на българското образование. Тази пъстрота на съдържанието — от разговор на Аспазия, известна гръцка хетера и съпруга на Перикъл, с Ксенофон, до призив към българския народ за създаване на училищен фонд — може днес да учудва, но тя е напълно в стила на възрожденската епоха. Поместените материали са — частично или изцяло — очевидно преводни, което обаче не пречи на издателя Рашич да не го отбележи, и така косвено да се представи за автор на изданието. В наше време подобна некоректност би била осъждама, докато за възрожденските автори, писатели и съставители подобно свободно отношение към проблемите на оригинала и авторското право е било съвсем всекидневно явление. Именно това свободно отношение към ползуваните чуждоезикови източници причинява огромните, понякога непреодолими трудности на литературните историографи, за които издир-

¹ Любител на българското просвещение. От Милана Давида Рашича, Православа. В Земун. При нар. книгопечатня Дан. Медаковича, 1850. Пак там, 7—22: Хубава Драгана като хусарски полковник.